

YASAMA SO‘Z HOSIL BO‘LISHIDA KOMPOZITSIYA USULI
СПОСОБ КОМПОЗИЦИИ В ОБРАЗОВАНИИ ПРОИЗВОДНЫХ СЛОВ
THE METHOD OF COMPOSITION IN THE FORMATION OF DERIVED
WORDS

Turayeva Iroda Sheramatovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti f.f.f.d.

Qobulova Gulsevar

*Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Filologiya va tillarni
o‘qitish (o‘zbek tili) yo‘nalishi talabasi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilida so‘z yasalishi jarayoni, uning tarixiy taraqqiyoti va asosiy usullari tahlil qilinadi. So‘z yasalishining besh turi — affiksatsiya, kompozitsiya, konversiya, semantik va fonetik usullar haqida umumiy ma’lumot berilib, ularning til taraqqiyotidagi o‘rni yoritiladi. Ayniqsa, kompozitsiya usuli alohida ko‘rib chiqilib, uning mohiyati, qo‘llanish shakllari (qo‘shma, juft, takroriy so‘zlar), tarixiy ildizlari hamda zamonaviy davrdagi dolzarbligi tahlil etiladi. Sharq va G‘arb olimlarining qarashlari solishtirilib, kompozitsiyaning nazariy va amaliy ahamiyati ko‘rsatib beriladi. Xulosa sifatida, kompozitsiya usuli o‘zbek tilining lug‘at tarkibini boyitishda, yangi tushunchalarni ifodalashda va milliy tafakkurni til vositasida aks ettirishda muhim rol o‘ynashi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: so‘z yasalishi, yasama so‘z, affiksatsiya, kompozitsiya, konversiya, semantik usul, fonetik usul, qo‘shma so‘z, juft so‘z.

Аннотация. В данной работе анализируется процесс словообразования в узбекском языке, его историческое развитие и основные способы. Рассматриваются пять типов словообразования — аффиксация, композиция, конверсия, семантический и фонетический способы, а также их роль в развитии языка. Особое внимание уделяется композиции, раскрывается её сущность, формы употребления (сложные, парные, повторяющиеся слова), исторические корни и актуальность в современном периоде. Сопоставляются взгляды восточных и западных учёных, показывается теоретическая и практическая значимость композиции. В заключение отмечается, что композиция играет важную роль в обогащении лексики узбекского языка, в выражении новых понятий и в отражении национального мышления через языковые средства.

Ключевые слова: словообразование, производное слово, аффиксация, композиция, конверсия, семантический способ, фонетический способ, сложное слово, парное слово.

Annotation. This paper analyzes the process of word formation in the Uzbek language, its historical development, and its main methods. Five types of word formation are examined — affixation, composition, conversion, semantic, and phonetic methods, along with their role in the evolution of the language. Special attention is given to composition, with an exploration of its essence, forms of use (compound, paired, and reduplicated words), historical roots, and relevance in the modern period. The views of Eastern and Western scholars are compared, and the theoretical as well as practical significance of composition is highlighted. In conclusion, it is emphasized that composition plays an important role in enriching the Uzbek vocabulary, in expressing new concepts, and in reflecting national thinking through linguistic means.

Keywords: word formation, derived word, affixation, composition, conversion, semantic method, phonetic method, compound word, paired word.

Til insoniyatning eng yuksak ijtimoiy hodisalaridan biri bo'lib, u jamiyat taraqqiyotida muhim vosita sifatida xizmat qiladi[1]. Har bir tilda so'zlar til tizimining markaziy unsuri bo'lib, ular orqali fikr ifodalanadi, tushunchalar shakllanadi[2]. Shu jarayonda yasama so'zlar alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki ular mavjud so'zlarning imkoniyatlarini kengaytirib, yangi ma'no qirralarini yuzaga chiqaradi va tilning boyib borishiga sabab bo'ladi[3].

O'zbek tilida so'z yasash qadim zamonlardan beri mavjud[4]. Ilk davrlarda bu jarayon sodda va cheklangan shaklda amalga oshirilgan bo'lib, asosan qo'shimchalar yordamida yangi so'zlar hosil qilingan[5]. O'sha paytda bu usul oddiy va keng qo'llaniladigan yo'l hisoblangan. Keyinchalik esa so'zlarni birikish orqali yasash jarayoni tobora kuchaydi[6].

XIV–XX asrlarda turli tashqi omillar, xususan arab, fors va rus tillarining kuchli ta'siri natijasida o'zbek tilida ko'plab o'zlashmalar paydo bo'ldi[7]. Bu jarayon yasama so'zlarning shakllanishida ham o'z aksini topdi, ya'ni mavjud so'zlar boshqa tillardan kirib kelgan birliklar bilan aralashib, yangi shakl va ma'nolarga ega bo'ldi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab esa tilimiz yanada faol taraqqiy etib, ilmiy va siyosiy atamalar yasallashining keng imkoniyatlari yuzaga keldi.

O'zbek tilshunosligi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda so'z yasashning turli yo'llari qayd etilgan. Jumladan, A. Gulomov fikricha,[1] o'zbek tilida so'z yasash jarayoni beshta asosiy tarmoqqa bo'linadi:

1. Affiksatsiya – qo'shimchalar orqali yangi so'z hosil qilish;
2. Kompozitsiya – ikki yoki undan ortiq so'zni qo'shish yo'li;

3. Konversiya – soʻzning turkumini oʻzgartirish orqali maʼno yangilanishi;
4. Semantik usul – mavjud soʻzning maʼnosini kengaytirish yoki oʻzgartirish orqali yangi birlik yaratish;

5. Fonetika – tovush oʻzgarishlari asosida yangi soʻz hosil boʻlishi.

Shuni alohida taʼkidlash lozimki, tilshunoslikda bu usullar soʻz boʻyligini oshirish bilan birga, tilning rivojlanishida ham muhim rol oʻynaydi.

Yasama soʻzlarning eng koʻp uchraydigan turlaridan biri – bu kompozitsiya usulidir. Unda tilimizda mavjud soʻzlardan foydalanilib, yangi birlik hosil qilinadi. Masalan, kitob soʻzidan kitobxon, chiroy soʻzidan chiroyli kabi soʻzlar yasalgani bunga yaqqol misoldir. Bunday jarayon tilning lugʻat boʻyligini kengaytiradi va grammatik tizim bilan uzviy aloqada boʻladi.

Tilshunoslikda “soʻz yasalishi” tushunchasi ikki xil maʼnoda qoʻllanadi[10]:

1. Tilshunoslikning soʻz hosil boʻlish jarayonini oʻrganuvchi mustaqil boʻlimini ifodalash;

2. Umuman olganda, soʻzning yasalishi va yangi birlik hosil boʻlishi jarayonini anglatish.

Tilning leksik boʻyligi va ifoda imkoniyatlari, avvalo, mavjud soʻzlardan yangi birliklarni hosil qilish orqali kengayib boradi. Tilshunoslikda bunday jarayon soʻz yasalishi deb yuritiladi. Yangi soʻz hosil qilingan birlik esa yasama soʻz nomini oladi. Masalan, sezgir, tinchlik, bogʻbon, gulzor kabi soʻzlar shunday birliklardandir.

Soʻz yasashning asosiy usullari

Hozirgi oʻzbek tilida soʻz yasashning ikki asosiy yoʻli mavjud:

1. Affiksatsiya (morfologik usul) – soʻzlarga qoʻshimchalar qoʻshish orqali yangi maʼnoli birlik yaratish. Masalan, kitob → kitobxon, bilim → bilimdon, yoz → yozuvchi, oʻqi → oʻquvchi kabi.

2. Kompozitsiya (sintaktik usul) – ikki yoki undan ortiq soʻz shakllarini qoʻshib, yagona soʻz hosil qilish. Masalan, belbogʻ, oshqozon, mehmondoʻst, soʻzboshi singari soʻzlar shu yoʻl bilan yaratilgan.

Kompozitsiya usuli yordamida tuzilgan soʻzlar turlicha shakllanishi mumkin:

- Qoʻshma soʻzlar: belbogʻ, koʻzoynak, tez yordam.
- Juft soʻzlar: uyma-uy, yildanyilga, zoʻr-bazoʻr.
- Takroriy soʻzlar: paq-paq, man-man, yoʻl-yoʻl, es-es, tur-tur.

Mashhur tilshunos Noam Chomsky oʻzining “Lexicalist Hypothesis” (Leksik nazariya) konsepsiyasida soʻz yasalishi sintaktik transformatsiyalardan mustaqil boʻlishi kerakligini taʼkidlaydi[7]. Unga koʻra, soʻz yasash mexanizmlari sintaktik tizimdan ajralgan holda mavjud boʻlishi lozim. Bu qarash soʻz yasalishini mustaqil lingvistik hodisa sifatida oʻrganish zarurligini koʻrsatadi.

Har qanday tilning boyligi va imkoniyatlari, eng avvalo, uning soʻz yasash tizimi orqali kengayadi. Soʻz yasashi nafaqat lugʻatni boyitadi, balki yangi tushunchalarni ifodalashga xizmat qiladi, nutqni aniq va qisqa qilish imkonini beradi, murakkab mazmunlarni ixcham shaklda ifodalashga yordam beradi.

Masalan, koʻzoynak, tez yordam, maʼlumotlar bazasi kabi birliklar murakkab tushunchalarni soddashaklda ifodalaydi.

Til taraqqiyoti jamiyat hayoti, ilm-fan, texnika va texnologiyaning rivojlanishi bilan chambarchas bogʻliqdir. Shu bois bugungi oʻzbek tilida ilgari mavjud boʻlmagan koʻplab atamalar kirib kelgan. Masalan, kompyuter, internet, onlayn kabi soʻzlar bugungi kunda tilimizning faol qatlamiga aylanib, kundalik nutqda keng ishlatilmoqda[10].

Shuningdek, oʻzbek tilida qoʻshimchalar yordamida yuzlab yangi soʻzlarni yaratish imkoniyati mavjud. Masalan: bilimdon, kitobxon, yozuvchi, oʻquvchi va boshqalar. Bu esa tilning cheksiz imkoniyatlarga ega ekanini koʻrsatadi.

Oʻzbek tilida soʻz yasashi tilning boyib borishi, yangi tushunchalarni ifodalash va nutqni yanada aniqroq qilishda beqiyos ahamiyatga ega. Affiksatsiya va kompozitsiya usullari eng asosiy yoʻllar boʻlib, ular yordamida yuz minglab yangi soʻzlar yaratilishi mumkin. Demak, yasama soʻzlar nafaqat tilning, balki jamiyatning ham ilmiy-madaniy taraqqiyotida muhim rol oʻynaydi.

Kompozitsiya usuli – soʻz yasash jarayonining asosiy koʻrinishlaridan biri boʻlib, ikki yoki undan ortiq mustaqil soʻzlarning qoʻshilishi orqali yangi yasama soʻz hosil qilishni anglatadi. Bu jarayonda yuzaga kelgan soʻzning mazmuni uni tashkil etuvchi qismlarning oddiy yigʻindisidan farqlanadi, yaʼni yangi semantik birlik paydo boʻladi. Shunday qilib, kompozitsiya natijasida tilimizda faqatgina yangi soʻzlar emas, balki yangi tushunchalar va yangi maʼnolar ham vujudga keladi.

Kompozitsiya oʻzbek tilida juda samarali va keng qoʻllaniladigan usullardan biridir. Ayniqsa, xalq ogʻzaki ijodida, yangi tushunchalarni nomlashda va zamonaviy ilm-fan hamda texnikaning rivojlanishida bu jarayon katta rol oʻynaydi. Masalan, kitobsevar (kitob + sevar), koʻzoynak (koʻz + oynak), tez yordam kabi birliklar tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytirgan.

Umuman olganda, kompozitsiya usuli til boyligini kengaytirish, ifodaning aniqligini taʼminlash hamda yangi tushunchalarni qisqa va loʻnda shaklda ifodalashda muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon nafaqat lingvistik boylikni, balki xalqning tafakkur tarzi va madaniyat darajasini ham namoyon etadi. Yangi tushunchalar paydo boʻlishi bilan yangi soʻzlarga ehtiyoj ortadi. Shuning uchun ham kompozitsiya – jamiyat taraqqiyoti va ijtimoiy hayot bilan chambarchas bogʻliq boʻlgan hodisadir.

Soʻz yasashi nazariyasi lingvistik tadqiqotlarda alohida oʻringa ega boʻlib, taʼlim tizimida darslik va lugʻatlar tuzishda, terminologiyani shakllantirishda va tarjima ishlarida beqiyos ahamiyat kasb etadi. Kelajakda kompozitsiya usulini chuqur oʻrganish

yangi ilmiy va texnik atamalarni milliy til negizida yaratish imkonini beradi. Bu esa o'zbek tilining davlat tili sifatidagi mavqeini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi.

Til kishilarning turli faoliyat sohalari bilan uzviy bog'liq bo'lgani sababli, uning lug'at tarkibi ham uzluksiz o'zgarib, boyib boradi. Sanoat, qishloq xo'jaligi, savdo-sotiq, fan va texnika rivoji bilan yangi tushunchalar paydo bo'ladi va ular kompozitsiya orqali ifodalanadi. Masalan, ma'lumotlar bazasi, elektron pochta, internet tarmog'i kabi so'zlar zamonaviy ijtimoiy ehtiyoj natijasida tilimizga kirib kelgan.

Kompozitsiya usuli vositasida tilning turli so'z turkumlariga mansub birliklar yasalishi mumkin:

- Qo'shma va juft so'zlar: mehmondo'st, belbog', yildan yilga, uyma-uy;
- Takroriy so'zlar: paq-paq, yo'l-yo'l, es-es;
- Olmoshlar: ko'rsatish, belgilash, so'roq va bo'lishsizlik ma'nolarini bildiruvchi olmoshlarning bir qismi ham kompozitsiya orqali hosil qilinadi.

O'zbek tilida otlar asosan ikki yo'l bilan hosil qilinadi: affiksatsiya va kompozitsiya. Shu asosda ot yasashning affiksatsiya va kompozitsion qoliplari mavjud bo'lib, ular unumli va unumsiz, mahsuldor va kammahsul turlarga bo'linadi. Masalan:

- bog'bon (affiksatsiya orqali),
- oshqozon (kompozitsiya orqali).

Kompozitsiya usuli o'zbek tilining eng samarali va faol so'z yasash vositalaridan biridir. U til boyligini kengaytirish, yangi tushunchalarni nomlash, jamiyat va madaniyat taraqqiyotini aks ettirishda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, tilshunoslikda bu jarayonni chuqur o'rganish ilmiy faoliyat, ta'lim, terminologiya va tarjima ishlarida ham katta ahamiyat kasb etadi.

Tilshunoslikda so'z yasash jarayonini chuqur o'rganishning bosh maqsadi – tilning ichki qonuniyatlarini ochib berish, yangi tushunchalarni milliy til negizida ifodalash, o'zbek tilining boyligini asrab-avaylash va uni yanada rivojlantirishdir. Bundan tashqari, so'z yasalishi ta'lim, ilmiy faoliyat va amaliy sohalarda keng qo'llanilishi bilan ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Kompozitsiya usuli haqida tarixiy ma'lumotlar o'zbek tilshunosligining tarixiy grammatika va leksikologiya darsliklarida keng yoritilgan. U orqali ko'plab ilmiy, siyosiy va texnik terminlar yuzaga kelgan. Masalan: tezkor yordam, ko'zoynak, temiryo'l, bosmaxona kabi birliklar ana shu jarayon mahsulidir. Rus tili ta'siri natijasida ham ko'plab qo'shma so'zlar shakllanib, tilimiz leksikasiga singib ketgan.

Kompozitsiya usuli ikki yoki undan ortiq so'zning qo'shilishidan tashkil topib, yangi ma'no kasb etuvchi birlik hosil qiladi. Bu jarayonda hosil bo'lgan so'zning mazmuni uning qismlari ma'nosidan biroz farq qiladi va mustaqil leksik birlik sifatida yashay boshlaydi. Kompozitsiya usuli tilning iqtisodiy vositasi hisoblanadi: u uzun iboralarni ixcham, sodda va tushunarli shaklda ifodalaydi.

Sharq mutafakkirlari, xususan, Alisher Navoiy o'zining "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida turkiy tillarda qo'shma so'zlarning ko'pligi va ular orqali fikrning keng va boy ifodalanishini alohida ta'kidlagan. O'zbek tilshunoslari – A. G'ulomov, M. Asqarova, A. Hojiyev va boshqalar zamonaviy lingvistika nuqtayi nazaridan kompozitsiya jarayonini ilmiy asosda tadqiq etib, qo'shma so'zlarning yasash usullari, semantik turlari va grammatik xususiyatlarini atroflicha bayon etganlar[6]. Masalan: kitobdo'st, qo'lbola, onavatan, ko'zmunchoq kabi so'zlar ana shu jarayon natijasidir.

G'arb olimlari ko'proq nazariy-morfologik va semantik jihatlariga urg'u bergan bo'lsa, Sharq olimlari kompozitsiyaning amaliy qo'llanilishi, til boyligini oshirishi va estetik ifoda vositasi sifatidagi ahamiyatiga alohida e'tibor qaratganlar.

Bugungi kunda ham kompozitsiya usuli o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Aksincha, yangi ilmiy atamalar, texnologik yangiliklar va ijtimoiy tushunchalarni ifodalashda bu usul keng qo'llanilmoqda. Masalan, axborot texnologiyasi, internet foydalanuvchi, telefon raqami kabi qo'shma so'zlar zamonaviy ehtiyoj natijasida yuzaga kelgan.

Kompozitsiya usuli so'z yasashning eng qadimiy va sarmahsul yo'llaridan biri bo'lib, u orqali hosil bo'lgan qo'shma so'zlar nafaqat yangi leksik birlik sifatida, balki xalqning dunyoqarashi, turmush tarzi va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi vosita sifatida ham muhimdir. Shu bois, bu jarayon milliy tafakkurni til vositasida ifodalash, o'zbek tilining lug'at tarkibini boyitish va uning ifoda imkoniyatlarini kengaytirishda asosiy omillardan biri hisoblanadi[10].

Xulosa. O'zbek tilida so'z yasashi tilning eng faol qatlamlaridan biri sifatida lug'at tarkibining boyishi va nutqning ifodaviy imkoniyatlarini kengaytirishda beqiyos ahamiyatga ega. Xususan, kompozitsiya usuli ikki va undan ortiq so'zlarning qo'shilishi orqali yangi birliklar yaratib, murakkab tushunchalarni ixcham shaklda ifodalash imkonini beradi. Bu usul nafaqat leksik boylikni oshiradi, balki xalqning tafakkuri, turmush tarzi va madaniy qadriyatlarini ham aks ettiradi. Zamonaviy davrda ham kompozitsiya usuli o'z ahamiyatini yo'qotmagan bo'lib, ilm-fan, texnika va ijtimoiy sohalarda yuzaga kelayotgan yangi tushunchalar uchun asosiy vositalardan biri bo'lib xizmat qilmoqda. Shunday ekan, so'z yasashi, ayniqsa kompozitsiya usulini ilmiy asosda chuqur o'rganish tilning rivojlanishi, milliy atamalarni yaratish va davlat tili sifatida o'zbek tilining mavqeyini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. G'ulomov, A. O'zbek tilida so'z yasashi. – Toshkent: O'qituvchi, 1972.
2. Hojiyev, A. O'zbek tilining so'z yasashi. – Toshkent: Fan, 1981.
3. Asqarova, M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'qituvchi, 1985.
4. Karimov, S. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: Universitet, 1990.

5. Qayumov, A. O'zbek tilshunosligi bo'yicha ma'ruzalar. – Toshkent: Universitet, 2005.
6. Хожиев, А. Словообразование в узбекском языке. – Ташкент: Фан, 1983.
7. Chomsky, N. Aspects of the Theory of Syntax. – Cambridge, Mass.: MIT Press, 1965.
8. Chomsky, N. Lexicalist Hypothesis. // In: Studies on Word Formation. – London, 1970.
9. Navoiy, A. Muhokamat ul-lug'atayn. – Toshkent: Fan, 1960.
10. Jumaniyozov, D. Tilshunoslik nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Universitet, 2012.

